

II BOB

ETNOLOGIYANING ASOSIY YO‘NALISHLARI VA MAKTABLARI

- 6-§. Evolyutsionizm va diffuzionizm.*
- 7-§. Sotsiologiya maktabi va funksionalizm.*
- 8-§. Etnopsixologiya maktabining shakllanishi.*
- 9-§. Etnologiyadagi yangi konsepsiylar.*

6-§. Evolyutsionizm va diffuzionizm

XIX asr o‘rtalariga kelib etnologiyada etnomadaniy materiallar asosida o‘ziga xos talqin beruvchi yangi yo‘nalishlar, konsepsiylar va maktablar paydo bo‘ldi. Ularning ayrimlari qat’iy ilmiy yo‘nalishga taalluqliliği va tizimlashgan shakli bilan ajralib turganligi bois juda qisqa muddatda ommalashib ketgan. Shubhasiz, fandagi bunday mashhur oqimlar va maktablar qatoriga *evolyutsionizm*, *diffuzionizm*, *strukturalizm*, *etnologiyaning tarixiy Amerika maktabi*, *funktionalizm*, *madaniy revalitalizm* kabilar kiradi.

Dastlabki etnologik nazariya – evolyutsionizmning rasman shakllanishi XIX asr o‘rtalaridagi umummetodologik dasturlar va kashfiyotlarning amalga oshirilishi bilan bevosita bog‘liq bo‘lgan. Bunday qarashlar orasida o‘sha davr fanida rivojlanish qoidalarining tasdiqlanishi muhim ahamiyat kasb etgan bo‘lib, bunga ko‘ra dunyodagi har qanday o‘zgarish ichki detirimizm (narsa va hodisalarining sababiy bog‘lanishi)ga asoslanadi. Mazkur nazariya asosida dastlab

tabiiy fanlardagi ko‘plab jarayonlarga izoh va tavsiflar berilgan. Tabiiy fanlardagi bunday qarashlar yakuni tarzda XIX asrda evolyutsionalizm g‘oyasining yaratilishi va oxir-oqibat uning g‘alabasiga sabab bo‘ldi. Xullas, dunyodagi barcha mamlakatlarda etnologiya «evolyutsionizm» nomini olgan dunyoqarash yo‘naliishi asosida shakllandи.

Evolyutsionizm nazariyasi tabiiy fanlarda keskin burilish yasashi bilan birga inson va madaniyatlar to‘g‘risida mashhur g‘oyani etnologiya faniga ham olib kirdi. Ma’rifatparvarlik davri mutafakkirlaridan o‘zlariga meros tarzda olgan etnologiya asoschilari ilmiy bilishning asosiy masalasi o‘rganilayotgan voqelikni evolyutsion rivojlanishning ob‘ektiv qonuniyatini aniqlashtirishga qaratganlar. Shu bois ko‘plab evolyutsionistlar asarlarini tabiiy fanlarda erishilgan kashfiyotlardan ilhomlanib yaratganlar.

Darhaqiqat, evolyutsionizm g‘oyasi asosida o‘sadavr yangi fani – yangi astronomiyadagi koinotning dastlab tumanlilikdan (XVIII asr oxirida Emmanuel Kant va Per Simon Laplas tomonidan yaratilgan) yaratilishiga oid nazariya; ingliz olimi Charlz Layel va nemis Aleksandr Gumboldtning geologik va geografik nazariyalari; tilshunoslikda zamonaviy yevropa tillari qadimgi protohindoyevropa tillari asosida shakllanishiga oid qarashlari; biologiyada esa XIX asrning 50-yillarida Charlz Darvinning «Turlarning tabiiy tanlanish asosida paydo bo‘lishi» (1859) nomli asarida ilgari surilgan fundamental kashfiyotlari asosida shakllangan. Shunday qilib, evolyutsionizm tarafdorlari o‘zlarining asosiy qarashlari, vazifalarini insoniyat madaniyati rivojlanishida umumiyligini qonuniyatlarning kashf etilishi va asoslanishida, turli xalqlar madaniyatlarining rivojlanishida, deb bilganlar. Evolyutsionizm tarafdorlari bir vaqtning o‘zida turli mamlakatlardan chiqqan bo‘lib, evolyutsion

Evolyutsionizmning mashxur namoyandalari

- *Edvard Bennet Taylor* (*E. B. Tyler, 1832 – 1917*)
- asosiy tadqiqoti – «*Ibtidoiy madaniyat*» («*Primitive culture*») kitobi 1871-yilda chop etilgan.
- *Lyuis Genri Morgan* (*L. H. Morgan, 1818 – 1881*)
- asosiy ishi – «*Qadimgi jamiyat*» («*Ancient Society*») nomli kitobi 1877-yilda nashr etilgan.
- *Jeyms Frezer* (*J. Frazer, 1854 – 1941*) – muhim ishi – «*Oltin shox*» («*The Golden Bough*») asari – 1890-yilda nashr etilgan.
- *Djon Mak – Lennon* (*J. F. Maclellon, 1827 – 1881*) – asosiy ishi – «*Patriarxat nazariya*» («*The Patriarchal Theory*») – 1881-yilda e’lon qilingan.
- *Adolf Bastian* (*A. Bastian*) asosiy tadqiqoti – «*Etnologiya asoslari*» («*Allgemeine Grundzuge der Ethnologie*») nomli asari 1881-yilda chop etilgan.
- *Iogann Baxofen* (*J. Bachofen, 1815 – 1887*) asosiy ishi – «*Matriarxat*» («*Das Mutterrecht*») nomli kitobi 1897-yilda e’lon qilingan.
- *Dj. Labbok* (*J. Lubbock*)ning «*Sivilizatsiyaning kelib chiqishi*» («*The Origine of Civilization*») nomli mashhur kitobi 1870-yilda chop etilgan.

Evolyutsion nazariya tarafdarlaridan Angliyada – Gerbert Spenser, Edvard Taylor, J. Frezer, Germaniyada – Adolf Bastian, Teodor Vayts, Genrix Shurts, Fransiyada – Sharl Leturno, Amerikada – Lyuis Genri Morganlar mashhur bo‘lgan.

Buyuk ingliz olimi Edvard Bernet Taylor etnologiyadagi evolyutsionistik matabning asoschisi hisoblanadi. U o‘zining 1865-yilda nashr etilgan «*Insoniyatning qadimgi tarixi haqida tadqiqot*» nomli kitobida evolyutsionistik g‘oyalarini, jumladan, insoniyat

madaniyatining ibtidoiylikdan zamonaviy sivilizatsiyagacha bo'lgan tarixiy rivojlanish bosqichlarini, xalqlar orasidagi o'zaro farq irqiy farqqa asoslanmasdan, balki xalqlar madaniyati rivojlanishining turli pillapoyalari hamda xalqlar madaniyatining o'zaro aloqasi va vorisligi kabi g'oyalar bilan bog'liq, deb hisoblagan. Taylor o'zining evolyutsionistik konsepsiyasini «*Ibtidoiy madaniyat*» (1871) nomli fundamental asarida bayon qiladi¹.

Mazkur asarda olim madaniyatni olg'a siljituvchi taraqqiyot g'oyasini har tomonlama rivojlantirgan holda J. de Mestraning «*Tubanlashish g'oyasi*»ga qarama-qarshi qo'ygan. J. de Mestra ilgari surgan g'oya mohiyatiga ko'ra, madaniyatning ilk bosqichlarida yerda yarim sivilizatsiyalashgan odamlar yashaganlar va ularning keyingi rivojlanishi ikki yo'ldan borgan. Bu jarayonda bir guruh kishilar yovvoyilik tomon orqaga ketgan bo'lsa, boshqa bir jamoa sivilizatsiyalashgan jamiyat sari taraqqiy qilgan, deyildi. Taylor esa tarixiy va tabiiy katalizator natijasida madaniyatdagi regressiv o'zgarishlarni rad etmagan holda insoniyat tarixida madaniyatning evolyutsion rivojlanishi asosiy yo'naliш, deb qat'iy ta'kidlaydi.

U o'z mulohazalarini evolyutsionizmning «*insoniyat tabiatning bir bo'lagi bo'lganligi uchun ham tabiiy qonuniyatlar asosida rivojlanadi*», degan g'oya asosida shakllantirgan. Shu boisdan ham barcha insonlarning psixologiyasi va intellektual qobiliyati o'xshash, ularda madaniyatning bir xil xususiyatlarni ko'rish mumkin, kishilarning rivojlanishi ham o'xshash qonuniyatlarga asoslanadi. Taylorning fikricha, madaniyatning turli shakllari bosqichma bosqich rivojlanishida ularning har biri shubhasiz o'tmish bilan bog'liq bo'liq bo'lgani holda keljakning shakl-

¹ Qarang: *Taylor E. B. Primitive culture. V. 1 – 2. L., 1871. Тайлор Э. Б. Первобытная культура. – М., 1989.*

lanishida muhim rol o‘ynaydi. Taraqqiyotning mazkur ketma-ketligi barcha xalqlar, shu jumladan, eng orqada qolgan xalqlardan tortib sivilizatsiyalashgan xalqlargacha barchasini o‘zaro yagona uzluksiz bir tizimga birlashtiradi.

Taylor uchun madaniyatning barcha ko‘rinishlari dan ko‘ra ko‘proq ibtidoiy odamlarning diniy e’tiqodlari birmuncha ko‘proq qiziqish uyg‘otgan va u bu borada dinning paydo bo‘lishi to‘g‘risidagi animistik (lotinchcha *animus*, *anima* – ruh, jon) g‘oyani ishlab chiqqan. Ibtidoiy odamlarning diniy e’tiqodlarini o‘rganish asnosida muallif ularga insoniyat va uning madaniyati uyg‘unligi nuqtai nazaridan yondashgan. Uning fikricha, «yovvoyi odamlar»ning e’tiqodlari va marosimlari turli-tuman mazmunsiz qorishmadan emas, balki o‘zaro ketma-ketlikka va mantiqiy asosga ega bo‘lgan urf-odatlardan iborat. Eng muhimi, bularning barchasi zaminida, olim ta’kidlaganidek, «Ilohiy zotga e’tiqod» yoki, boshqacha tarzda aytganda, ruh va jonga ishonch g‘oyasi mujassamlashgan. Taylor o‘z qarashlari asosida «animizm» nazariyasini shakllantirgan. U animizm ildizlarini ibtidoiy odam tasavvuridagi tush, tush ko‘rishning o‘ziga xos xususiyati, kasallik, o‘lim kabilarning sabablarini izohlash bilan bog‘laydi va ularni tushuntirish asosida ibtidoiy odamlar tasavvuridagi «har bir odamda jon bo‘lib, ular inson tanasini vaqtinchalik (tush ko‘rish vaqtida) yoki butunlay (vafot etganda) tark etadi», degan g‘oyani asos qilib olgan. O‘z navbatida jon to‘g‘risidagi bunday qarash keyinchalik dunyoviy dinlarda ham rivojlangan. Ibtidoiy odamlarning magik fikrlash qoidasi asosida har bir narsaning joni va ruhi mavjudligi to‘g‘risida tasavvurlar paydo bo‘lgan va natijada hayvonlar hamda tabiiy kuchlarning ruhi, boshqa olam-dagi hayotga ishonch, tabiatdagi ilohlar va oxir-oqibatda yagona tangri taologa bo‘lgan e’tiqod shakllangan, deb ta’kidlaydi.

Taylorning evolyutsionistik qarashlari etnologiyadagi dastlabki «inqilobiy» qarashlardan biri edi. Evolyutsionistlar qarashlarining muhim jihatlaridan biri shundaki, mazkur nazariya tarafdorlari ilk bora tarixiy jarayonlarining yaxlitliligi va madaniyat taraqqiyotining progressivligi to‘g‘risidagi izchil konsepsiyani ilgari surishgan. Biroq evolyutsionizm konsepsiyasi, shu jumladan, Taylor qarashlarining kamchiligi borasida birmuncha kechroq bo‘lsa-da, qator tanqidiy fikrlar bayon etilgan.

Taylor qarashlarining izdoshlari boshqa qator mamlakatlarda ham mavjud edi va shu bois juda tez muddatda evolyutsionizm etnologiyada yetakchi nazariyaga aylangan.

Evolyutsionizm qator ingliz sotsial antropoglari, xususan, Jon Lyobbok («Tarixgacha bo‘lgan vaqt», 1865)¹, Jon Mak Lennon («Ibtidoiy nikoh», 1865)² Genri Meyn («Ibtidoiy huquq», 1861)³larning metodologik qarashlari uchun ilmiy asos bo‘lib xizmat qildi. Ayniqsa, bu borada ingliz antropologi J. Frezer-ning asarlari juda ham mashhur bo‘ldi⁴.

¹ Lubbock J. Prehistoric times, as illustrated by ancient remains, and the manners and customs of modern savages. L., 1865.

² McLennan J. F. Primitive marriage: An inquiry into the origin of the forms of capture in marriage ceremonies. Edinburgh, 1865.

³ Maine H. S. Ancient law: Its connections with the early history of society and its relation to modern ideas. L., 1861; Мэн Г. С. Древнее право, его связь с древней историей общества и его отношение к древнейшим (бу о‘rinda – «современным») bo‘lishi kerak. – Ред.) идеям. СПб., 1873.

⁴ Frazer G. G. The golden bough. V. 1 – 2. L., 1890; O’sha muallif. Золотая ветвь. – М., 1980; O’sha muallif. Folklore in the Old Testament. L., 1923; O’sha muallif. Фольклор в Ветхом завете. – М., 1985.

Etnologiyada evolyutsionizm klassiklaridan biri ingliz faylasufi, biolog, psixolog va sotsiologi *Gerbert Spenserdir*. Spenser (1820 – 1903) evolyutsionizm g‘oyasini, asosan, bir tomonlama tahlil qilgan. Uning fikricha, ibridoij jamiyat vakillari jismonan, aqlan va ruhiy jihatdan taraqqiy etmaganlar. Qolaversa Spenserning evolyutsionistik qarashlari ma’lum ma’noda irqchilik xarakterida bo‘lgan.

Etnologiyada evolyutsionizm maktabi taraqqiyotida amerikalik olim *Lyus Genri Morgan* (1818 – 1881) ning ulkan xizmatlari bor.

Morgan havaskor olim va intuzist-tadqiqotchi bo‘lgan. U o‘zining qariyb 40 yillik faoliyatini dastlab AQShdagi hindu qabilasi – irokezlarni, so‘ngra boshqa Amerika hindularini va o‘zga yurtlardagi xalqlarni o‘rganishga bag‘ishlagan.

Darhaqiqat, Morgan yoshligidan hindu irokezlar hayoti bilan yaqindan tanish bo‘lgan va hatto hindularning seneka qabilasi tomonidan o‘g‘il qilib olin-gan. Keyinchalik esa turli hindu qabilalar hayotini tadqiq qilish maqsadida ko‘plab ilmiy safarlar uyushtirgan.

Jumladan, u amerikalik etnologiya maktabining tashkilotchilari orasida birinchilardan bo‘lib maxsus ilmiy etnografik dala tadqiqotlari o‘tkazgan olim hisoblanadi. Shuningdek, u etnologiyada birinchi bo‘lib anketalash metodini qo‘llagan, amerikalik sav-dogorlar, missionerlar va diplomatlarga ibridoij jamiyatdagi urug‘chilik va oilaviy munosabatlarni o‘rganish maqsadida ko‘plab mamlakatlarga savolnomal anketalar yuborgan.

Morganning barcha qarashlari va turfa xil g‘oya-larini atroficha tavsiflash ancha mushkul. Uning etnik muammolarga oid asosiy qarashlari «*Qad-imgi jamiyat*» (1877) nomli asarida mujassamlash-

gan¹. Mazkur asarda Morgan etnologiyaning asosiy uch muhim muammosini, ya’ni insoniyat tarixida urug‘chilik jamiyatining o‘rni va ahamiyati, oilaviy-nikoh munosabatlarning shakllanish tarixi hamda insoniyat tarixini davrlashtirish muammosini batafsil tahlil qilgan.

Muallif o‘zining «Qadimgi jamiyat» kitobida irokezlarning o‘ziga xos jamoaviy tuzumini rekonstruksiya qilish asnosida ibtidoiy jamoa tuzumi asosan urug‘chilik bo‘lgan, degan xulosaga keladi. Morganning fikricha, insoniyat tarixini ikkita katta davrga bo‘lish mumkin. Birinchisi, bu qabila va urug‘larga asoslangan ilk – ijtimoiy jamoalar davri; ikkinchisi, hududiy va mulkchilik asosidagi so‘nggi – siyosiy uyushmalar davri hisoblanadi. Morganning qarashlariga ko‘ra, urug‘chilik Osiyo, Yevropa, Afrika va Avstraliyadagi qadimgi jamiyatlar uchun deyarli bir xil kechgan.

Xalqlarning urug‘chilik jamoalarini tadqiq qilishda Morgan evolyutsion-tarixiylik prinsipini asos qilib olgan. U urug‘chilikning qoldiqlarini Avstraliya qabilalari turmush tarzidan izlaydi. Urug‘chilikning rivojlangan shakllarini jamoa taraqqiyotining yuqori pillapoyalaridan, ya’ni irokezlar orasidan izlagan. Urug‘chilikning yakuniy shakli (patriarxat)ni u antik davrdagi yunonlarga xos, deb hisoblaydi. Ushbu vaziyatda uning ona urug‘ining ota urug‘iga aylanshi, mulkiy munosabatlarning o‘rnatalishi va uning meros tarzda o‘tkazilishi to‘g‘risidagi g‘oyasi etnologiya uchun muhim va qimmatli hisoblanadi.

Hozirgi kunga kelib Morganning ko‘plab qarashlari (urug‘ ma’nosini mutloqlashtirish urug‘ va nikoh munosabatlari tizimining noto‘g‘ri talqini, ayrim oila shakllarining xato rekonstruksiya qilinishi va

¹ *Morgan L. H. Ancient society, or researches in the lines of human progress from savagery through ararism to civilization.* Chicago, 1877.

shu kabilar) deyarli eskirib jiddiy e’tirozlarga sabab bo‘lganiga qaramay uning etnologiya fani taraqqiyotidagi o‘rni beqiyosdir.

Nemis etnologiyasida evolyutsionizm nazariyasi rivojlanishida mashhur olim Genrix Shurts (1863 – 1903)ning katta o‘rni bor. U o‘z tadqiqotlarida madaniyat va uning ibridoiy jamiyatdan to davlatchilik paydo bo‘lgungacha bo‘lgan davrdagi evolyutsiyasini tadqiq qilgan. U o‘zining «Yosh darajalari va erkaklar uyushmalar» (1902) nomli mashhur kitobida birinchilardan bo‘lib jamoat uyushmalarida yosh darajalaring tutgan o‘rnini, ibridoiy jamoalarda yashirin erkaklar uyushmalarining o‘rnini yoritib berdi hamda hayvonlarni xonakilashtirish «o‘yin», «ermak» natijasi tarzida sodir bo‘lgan degan fikrni bildirgan¹.

Avstriyada etnolog-evolyutsionistlar maktabining shakllanishida Julius Lippert (1839 – 1909) ning xizmatlari katta bo‘lib, u boshqa evolyutsionist olimlardan farqli ravishda insonlar moddiy sharoiti evolyutsiyasiga jiddiy e’tibor qaratgan. Lippert dunyo xalqlari etnologiyasining turli yo‘nalishlariga bag‘ishlangan ko‘plab monografiya va maqolalar muallifidir. Uning kitoblari dunyoning ko‘plab tillariga tarjima qilingan².

Xullas, evolyutsionistik maktab jamiyatning progressiv rivojlanish g‘oyalari asosida insoniyatning rivojlanishi va uning madaniyati to‘g‘risidagi dastlabki tizimli konsepsiyanı ilgari surgan.

Evolyutsionizmning asosiy g‘oyalari. Klassik evolyutsionistik nazariya tarafдорлари, avvalo, insoniyat madaniyatining taraqqiyoti bilan bog‘liq universal manbalar va qonuniyatлarni yaratishga harakat qilganlar.

¹ Schurtz H. Altersklassen und Mannerbimde. Berlin, 1902.

² Qarang: Junnerup IO. История культуры. СПб., 1894.

– Evolyutsionizm tarafdorlari zamonaviy jamiyatda yashashlariga qaramay o‘z yozuvlariga ega bo‘lmagan xalqlarni qadimiyat qoldig‘i tarzida talqin qilishgan. Ularning madaniyatlarini o‘rganish «ibridoijamoa» madaniyatini yaxlit tarzda rekonstruksiya qilish imkonini beradi, deb hisoblaydilar.

– Tabiatda umumiylar insonlar jamoasi mavjud. Shu bois barcha odamlar taxminan bir xil aqliy qobiliyatga ega. Ko‘pincha insonlar o‘xhash vaziyatlarda taxminan bir-biriga yaqin qarorlar qabul qiladilar. Bu vaziyat dunyoning barcha qismlarida insoniyat madaniyatining rivojlanishi umumiyligi va bir xil ekanligini aniqlaydi. Bu o‘rinda turli madaniyatlar o‘rtasidagi aloqalarning mavjudligi yoki mavjud emasligi hal qiluvchi ahamiyat kasb etmaydi.

– Kishilik jamiyatida uzlusiz taraqqiyotning o‘rni bor, ya’ni soddalikdan murakkablikka o‘tilgani kabi madaniyatda ham xuddi jamiyatdagi singari asta-sekin o‘zgarishlar, miqdoriy o‘sish yoki kamayish yo‘lida pastdan yuqoriga qarab doimo uzlusiz rivojlanib boradi.

– Madaniyatning har qanday ko‘rinishi ilk davridan ma’lumdir. Uning keyingi shakllari qayta paydo bo‘ladi va oldingi ko‘rinishlar asosida shakllanadi. Bunda madaniyat rivojlanishi ko‘p pog‘onali va dunyodagi barcha xalqlar uchun yagona bo‘lgan bosqichlar asosida bo‘ladi.

– Xalqlarning madaniy farqi ularning rivojlanish darajasi bilan bevosita bog‘liqdir.

Evolyutsionizmning yuqoridagi asosiy tamoyillarini etnolog-sharhlovchilar muhim g‘oyaviy va amaliy xulosalarga aylantirganlar. Agar hamma xalqlar bir xil taraqqiyot yo‘lidan borsa, uning yuqori nuqtasida Yevropa madaniyati hamda sivilizatsiyasi turgan. Shu bois sayyoramizdagi barcha xalqlar va elatlar

oxir-oqibatda yevropa madaniyati bilan umumlashishi lozim. Qolaversa, yevropaliklar kolonial imperiyalarini barpo etishlari orqali mustamlaka xalqlarning madaniy taraqqiyotga erishishlariga ko‘mashadilar, degan g‘ayriilmiy xulosaning ham paydo bo‘lishiga sabab bo‘lgan.

XIX asr oxirlarida etnologiya yo‘nalishida to‘plan-gan ilmiy materiallar evolyutsionizmning haqiqiy hayotga to‘g‘ri kelmasligini va kamchiliklarini ko‘rsata boshlagan. Jumladan, evolyutsionizm tarafdorlari madaniyatdagi miqdoriy o‘zgarishlardangina kelib chiqib madaniyat va uning tarkibiy qismlarining qayta tug‘ilishi kelajakda paydo bo‘ladigan barcha madaniyatlarning insoniyat tarixining bosqichlari bilan bog‘lanishini taxmin qilgan holda tushuntirib bera olmadi. Ular hatto bunga harakat ham qilib ko‘rman-ganlar. Yangi etnografik ekspeditsiyalar materiallari ko‘pincha evolyutsionistik qarashlarni rad etgan va bu borada boshqacha qarashlarga zarurat sezар edi. Shu bois yangi antievolyutsionistik nazariyalar va maktablar paydo bo‘lgan. Evolyutsionizmdan haf-salasi pir bo‘lgan ayrim etnolog va antropologlar hatto o‘zlarining nazariy xulosalaridan ham voz kechib, faqat *empirk* tadqiqotlarga olib borganlar.

Diffuzionizm. XIX asr so‘nggi choragiga kelib etnologiya taraqqiyotida yangi davr boshlangan. Agar oldinlari bevosita etnografik kuzatuvlari ko‘proq sav-dogarlar, missionerlar va sayyoohlari tomonidan bajarilgan bo‘lsa, keyinchalik etnologiyaga oid amaliy tadqiqotlarni maxsus tayyorlangan mutaxassislar oldindan ishlab chiqilgan dasturlar asosida olib borganlar. Bu esa, o‘z navbatida, fanda yangi qarashlar va nazariyalarning paydo bo‘lishiga hamda etnologiyada evolyutsionizmning yakka hukmronlik mavqeining susayishiga olib kelgan. Qolaversa, bu

davrda evolyutsion metod asosida izohlash mushkul bo'lgan qator muammolar paydo bo'lgan.

Evolyutsionizmning inqirozi diffuzionistik maktabning shakllanishiga olib kelgan. Etnologiyadagi diffuzionistik g'oyalarning asosiy maqsadi madaniyat yoki madaniyatning alohida ko'rinishlarini ma'lum bir makonda tarqalishi, ularning kelib chiqish hududlarini aniqlash va turli hududlar bo'ylab yoyilish yo'llarini hamda usullarini qayta tiklashni ko'rsatib berish hisoblangan.

«*Diffuziya*» tushunchasi aslida fizikadan o'zlashtirilgan bo'lib, fizikada mazkur ibora «yoyilmoq», «kirib kelmoq» ma'nolarini anglatgan. Etnologiyada diffuziya deganda xalqlarning o'zaro aloqasi – savdo, ko'chish, bir xalqning ikinchisini bosib olishi natijasida yuzaga keladigan madaniy ko'rinishlarning tarqalishi tushunilgan. Diffuzionizm ilmiy yo'nalish tarzida diffuziyaning tarixiy jarayonlarning asosiy mazmunini madaniyatlararo o'zaro aloqalar natijasida boshqalardan o'zlashtirish va ular biridan ikkinchisiga ko'chishini e'tirof etishidir. Evolyutsionistik nazariya tarafдорлари tomonidan o'xshash madaniyatlarning o'zaro o'xshash sharoitlarda mustaqil tarzda paydo bo'lishi va rivojlanishiga oid g'oyalriga qarshi diffuzionistlar ma'lum geografik mintaqalarda madaniy ko'rinishlarning paydo bo'lishi va bir markazdan boshqa hududlarga tarqalishiga oid o'ziga xos ilmiy qarashdagi g'oyani ilgari surgani bilan farqlanadi.

Diffuzionizmning mashhur vakillari

Fridrix Rattsel (F. Ratzel, 1844 – 1904) – asosiy ishi «*Antropogeografiya*» («*Anthropogeographie*») nomli asari bo'lib u 1882-yilda chop etilgan;

Erland Nordensheld (E. Nordenskiold, 1877 – 1938)ning asosiy tadqiqoti «Qiyosiy etnografik tadqiqot» («Comparative Ethnographical Studies») dir, u 1919-yilda e’lon qilingan;

Robert Grebner (R. Graebner, 1877 – 1934) – muhim asari – «Etnologiya uslubi» («Methode der Ethnologie») 1905-yilda nashr etilgan;

Vilgelm Schmidt (W. Schmidt, 1868 – 1954) – V. Koppersom (W. Koppers) bilan hammualliflikda nashr etilgan «Tarixiy madaniy etnologiya metodlariga oid muhim kitob» («Handbuch der Methode der kulturhistorischen Ethnologie») – 1937-yilda chop etilgan;

*Fridrix Ratsel
(1844–1904)*

Leo Frobenius (L. Frobenius, 1873 – 1938)ning asosiy asari «Madaniyat haqidagi tabiiy-ilmiy ta’limot» («Die natur wissenschaftliche Kulturlehre») bo‘lib, u 1899-yili nashr etilgan.

G. Eliot Smit (G. Elliot Smith)ning asosiy tadqiqoti – «Madaniyat» («Sulture. The Diffusion controversy») asaridir. Mazkur asar

1928-yilda e’lon qilingan.

Etnologiyada diffuzionizmning asoschisi sifatida Myunxen universiteti professori *Fridrix Rattsel* e’tirof etiladi. U ilk bora madaniyat ko‘rinishlarini turli madaniy hududlar va mamlakatlar bo‘yicha tarqalish qonuniyatiga e’tibor qaratgan. Evolyutsionistlarda «madaniyat ko‘rinishlari mavhum bo‘lib, o‘z-o‘zidan paydo bo‘ladi» degan qarash ustuvor edi.

Rattsel o‘z qarashlari «Antropogeografiya» (1882), «Xalqshunoslik» (1885) va «Yer va hayot» (1891) nomli ko‘p jildlik asarlarida mujassamlashtirdi. Jumladan,

u «Antropogeografiya» asarida moddiy madaniyat namunalari (etnografik buyumlar va ularning atamalari) geografiyasining turli xalqlarda tarqalishi bilan bog'lab tadqiq qilgan. Rattselning fikricha, tabiiy muhit ta'sirida shakllangan madaniyatlar o'rtasidagi o'zaro farq ushbu xalqlarning bir-birlari bilan doimiy etnomadaniy aloqalari ta'siri natijasida asta-sekinlik bilan silliqlanib boradi. Rattsel o'z tadqiqotlari-da bir xalqning boshqa xalq tomonidan qo'shib yoki bosib olinishi, turli irqlarning o'zaro birikishi, etnomadaniy savdo aloqalari va ularning turli shakllariga alohida ahamiyat qaratadi va ularni batafsil tahlil qiladi. Aynan mana shunday aloqalar natijasidagi na madaniyat keng hududlarga yoyilishi mumkin. Amaliyotda esa bu til va irq xususiyatlaridan muhim-roq bo'lgan etnografik ashyolarning tarqalishi shakli-da namoyon bo'ladi.

Irqlar doimo o'zaro qo'shilib boradi va shuning uchun ham deyarli barcha irqlar hozirda aralash holda yashashini kuzatish mumkin. O'z navbatida shuni ham alohida ta'kidlab o'tish joizki, xalq hayotida til etnik belgi tarzida irqqa nisbatan birmuncha mustahkam hisoblanadi, lekin vaqtlar o'tishi bilan o'zaro etnomadaniy aloqalar natijasida u ham ma'lum ma'noda o'zgaradi yoki bir til ikkinchisiga o'zaro yaqinlashadi. Moddiy madaniyat ashyolari esa boshqa madaniyat ko'rinishlariga qaraganda o'zing shakli va tarqalish hududini birmuncha ko'proq namoyon etadi. Rattselning fikricha, xalqlar hayotida sodir bo'lgan turli xil etnoijtimoiy o'zgarishlar yo'q bo'lib ketgan holda etnografik predmetlar qanday bo'lsa shundayligicha qoladi va shuning uchun ham madaniyatni ilmiy o'rganishda etnografik ashyolarning o'rni beqiyosdir.

Rattsel g'oyalari nafaqat nemis xalqshunoslik fani, balki qator yevropa mamlakatlari etnologi-

ya fani taraqqiyotiga ham katta ta’sir qildi. Rattsel «Xalqshunoslik» (1885 – 1888) nomli asarida juda katta miqdorda yig‘ilgan va tizimlashtirilgan materialari asosida insoniyat madaniyatining tabiat bilan bevosita bog‘liqligini isbotlab berishga harakat qilgan. Bunda u tabiat taraqqiyotida geografik faktorni mutloqlashtiruvchi geografik determinizm tarafdori bo‘lmagan va tarixiy taraqqiyot faktorini e’tirof etgan. Aynan bu qarashi uchun ayrim mualliflar uni ayblaganlar. Rattselning *madaniy hududlar* borasidagi qarashlari keyingi ko‘plab etnologik tadqiqotlarga asos bo‘lgan va keyinchalik *xo‘jalik-madaniy tiplar* hamda *tarixiy-etnografik viloyatlar* nazariyalari tarzida mashhur bo‘lgan.

*Leo Frobenius
(1873–1938)*

Rattselning shogirdi hisoblangan *Leo Frobenius* (1873 – 1938) etnolog, arxeolog va folklorshunos olim sifatida shuhrat qozongan. U birinchi marta diffuzionizm nazariyasi asosida *madaniyat morfoligiysi* nomli konsepsiyasini va *madaniy doiralar* nazariyasini yaratgan olimdir.

U Germaniyaning Frankfurt-na-Mayn shahrida Madaniy morfologiya institutiga asos solgan bo‘lib, hozirda mazkur institut uning nomi bilan yuritiladi. Shuningdek, u tomonidan chiqarilgan «Paydeuma»

jurnali hozirda ham nashr qilinadi.

Leo Frobenius Afrika va boshqa mintaqalarda yashovchi xalqlar madaniyati bo‘yicha mutaxassis bo‘lib, Afrika, Avstraliya va Okeaniya xalqlari madaniyatini tadqiq etish borasida 12 marta ekspeditsiya uyushtirgan va olib borgan ilmiy tadqiqotlari asosida Afrikaning etnik xaritasini yaratgan. O‘z

navbatida shuni ham uqdirib o'tish joizki, mazkur xarita bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotgan emas. Afrikashunos olim o'z ekspeditsiyalarining materiallarini va ularning nazariy xulosalari ni 1888-yilda nashr etilgan «Afrika madaniyatining kelib chiqishi» nomli monografiyasida bayon qilgan. Uning fikricha, madaniyat misli tirik organizm bo'lib, undagi o'zgarishlar hayotning umumiyligini qonunlari bilan chambarchas bog'liqdir. Olim tomonidan Afrika va Melaneziya xalqlari madaniyatlarini o'zaro taqqoslab o'rganish asnosida madaniyatdagi o'zgarishlar alohi-da elementlarning tarqalishi emas, balki bir butun yaxlit madaniyat ko'rinishlariga bog'liq butun yaxlit tizim hisoblanadi, degan xulosoga kelingan.

O'z navbatida shuni ham unutmaslik kerakki, muallifning madaniyatning kelib chiqishiga oid mulohazalarida ayrim mifologik qarashlarni ham kuza-tish mumkin. Chunonchi, u madaniyatni misoli tirik organizm tarzida tasavvur qiladi va madaniyat ham xuddi tirik organizm kabi dunyoga keladi, turli yosh bosqichlarini bosib o'tib, oxir-oqibatda umrini tugatib barham topadi, degan g'oyani ilgari surgan. Bunda muallifning fikricha, madaniyat odamlar tomonidan yaratilmaydi, balki o'z-o'zidan rivojlanib boradi. Leo Frobenius qarashiga ko'ra, insoniyat madaniyatning yaratuvchisi emas, balki uning mahsuli yoki ob'ekti hisoblanadi. Lekin madaniyat insonlar tomonidan yaratilmasa-da, u odamlarsiz yashay olmaydi va keng miqyosda tarqalishi ham mumkin emas. Insonlar madaniyatni yaratuvchisi emas, balki uzatuvchisidir.

Fronbeniusning fikricha, har bir madaniyat o'zi-ga xos xususiyatga ega. Qolaversa, u madaniyatni ijtimoiy muhitdan tashqarida, mistik ko'rinish tarzi-da talqin qiladi va uni ikkiga, ya'ni erkak va ayolga bo'ladi. Mashhur olim qarashlarini ekspeditsiyalar jarayonida yiqqan dala materiallari orqali isbotlash-

ga harakat qiladi. Jumladan, u Afrikada olib borgan tadqiqotlariga asoslanib, Afrika madaniyatini ikki-ga – telluruit – efiopiya – patriarchal va xtonik – xamitik – matriarchatga bo‘ladi.

Nemis tilli xalqlar orasida diffuzionizmning ko‘zga ko‘ringan yirik namoyandalaridan biri *Robert Grebner* bo‘lgan. Uning fikricha, evolyutsionistlar turli xalqlar madaniyatlaridagi o‘xshash xususiyatlarning sabablarini elementar g‘oyalar yoki tabiiy sharoit bilan bog‘liq bo‘lganmi? degan qarashni isbotlash uchun asoslarini ishlab chiqmagan. Shu bois Grebner etnologiyaning asosiy muammozi madaniyatning tarihiy-madaniy aloqalariga yoki mustaqil kelib chiqishi-ga oid tadqiqotlar metodini ishlab chiqishga qaratgan. U asosiy qarashlarini 1905-yilda nashr etilgan «*Etnologiya uslubi*» nomli kitobida mujassamlagan.

Robert Grebner Frobenius va Rattsel qarashlari asosida madaniy qarashlarga suyangan holda ibtidoiy jamoa davri tarixini rekonstruksiya qiluvchi nazariyani yaratgan. U o‘z qarashlarini isbotlash maqsadi-da yer yuzidagi barcha xalqlarning davlatchilikkacha bo‘lgan madaniyatini oltita yirik madaniy doira yoki madaniy guruhlarga bo‘lib chiqqan. Grebner olib borgan ilmiy izlanishlari natijasida insoniyat tarixida hech qanday takroriy holatlar bilan bog‘liq qonuniyat mavjud emas, degan xulosaga kelgan. Madaniyatdagi etnik jarayonlarning takrorlanishi juda kam uchray-digan holatdir. Shubhasiz, bu o‘rinda etnologlar ko‘plab o‘xshash holatlarga emas, balki yagona ko‘rinish bilangina to‘qnashadilar.

O‘ziga xos Diffuzionizm maktabi Daniyada ham shakllangan. Bu mamlakatda ushbu maktabning yirik namoyandalari – Kay Birket-Smit va Knut Rasmussenlar bo‘lgan. Ular XX asrning dastlabki choragiida Grenlandiya, Alyaskaga qilgan doimiy ekspeditsiyalari jarayonida eskimoslarni maxsus o‘rgangan.

L. Frobenius va F. Rattsellarning tadqiqot metodi va nazariyalarini jalg qilgan holda ular eskimos madaniyatini tarixiy shakllanishiga oid yig'ilgan boy materialarni tahlil qilganlar.

Diffuzionizmga oid mulohazalarni yakunlar ekanmiz xulosa tarzida shuni ta'kidlash kerakki, mazkur oqim turli mamlakatlarda turlicha taraqqiy etganiga qaramay, ularning umumiy jihatlari tarzida quydagilarni e'tirof etishimiz mumkin:

– Madaniyat ma'lum bir geografik hududda paydo bo'ladi va keyinchalik boshqa mintaqalarga tarqaluvchi misoli tirik organizm tarzida tasavvur etiladi.

– Har bir madaniyat o'zining paydo bo'lish hududi va tarqalish mintaqasiga ega. Ushbu madaniyat markazlarini izlab topish va tadqiq qilish etnologiyaning asosiy vazifasidir.

– Madaniyat rivojlanishining asosiy omillari o'zlashtirilgan xususiyatlar va aralash madaniy elementlar hisoblanadi. O'zaro qorishgan madaniyatlar nafaqat moddiy madaniyat, balki ma'naviy madaniyat ko'rinishlari hisoblangan miflar, e'tiqodlar, odatlar va boshqa shu kabilarni ham jalg etadi.

– Har bir madaniyat ko'rinishi bir marta paydo bo'ladi; uning tarqalish manzarasini tasavvur qilish orqali turli ko'rinishi va dastlabki paydo bo'lgan hududini aniqlash mumkin.

Diffuzionizmning asosiy g'oyasi – madaniyatning o'zlashtirilishi, kirib kelishi g'oyasi qonuniy va nati-jali bo'lgan. Evolyutsionistlarning madaniyatni abstrak tahliliga oid evolyutsionistik talqinidan farqli tarzda diffuzionistlar turli xalqlar madaniyatlarining geografik aniqliligi hamda aloqadorligi to'g'risidagi qarashni ilgari suradilar. Bu borada turli madaniyatlarni taqqoslab tahlil etuvchi yo'lni mukammal yo'l sifatida bayon qilganlar.